

BROEKER BIJDRAGEN

UITGAVE VAN DE VERENIGING "OUD BROEK IN WATERLAND"

Verschijnt 2 tot 4 maal per jaar
Wordt aan de leden gratis toegezonden

Nr. 13 (maart 1977)

Gehele of gedeeltelijke overname van
de inhoud slechts na goedkeuring.
Copyright. Redactie-adres :
De Erven 26, Broek in Waterland

DE KOEPEL OF KIOSK TE BROEK EN HAAR TWEELINGZUSTER

Een der kleinste gebouwtjes van Broek in Waterland, de theekoepel aan het Havenrak, nu behorend bij het huis De Erven nr.3, vroeger bij het houten huis er tegenover, is - nuchter als zijn tegenwoordige garage-functie ook is - toch altijd nog omgeven door een waas van historische geheimzinnigheid. De schilderachtige gedaante gaf aanleiding tot allerlei romantische bedenksels. Er zouden hier, toen Broek als toeristische trekpleister nog Europese vermaardheid genoot, regelmatig prinsen en tsaren te gast zijn geweest en men heeft ons zelfs willen doen geloven, dat in een der vensters Napoleon zelf een wijsgerige spreuk heeft gegraveerd. Over de eigenlijke geschiedenis daarentegen was niet veel bekend. Naar de precieze tijd van ontstaan moest men raden 1); en wie heeft hem laten bouwen; wie was de architect van zo'n ongewoon gebouwtje?

De beide eerste vragen worden beantwoord door het 'Rooiboek' van Broek. In 1792 verzoekt Cornelis Koker als eigenaar van de huizen Erven 10 en 11 (nu nrs 16 en 10-14) rooimeesteren om toestemming aldaar in het Havenrak een nieuw gebouw neer te zetten. Deze vergunning wordt hem verleend en nog vóór er een jaar om is gaan de heren officieel op inspectie en bevinden de zaak in orde 2). Daarmee is dus komen vast te staan, dat de koepel is gebouwd in 1792-'93 voor Cornelis Koker. Blijft de vraag hoe hij erbij kwam, deze in zo'n bizarre, uitheemse stijl op te trekken.

Het bouwjaar verplaatst ons naar het einde van de 18de eeuw en wel naar de periode vóórdat de Franse bezetting met haar tiërcering der staatsleningen, met het stilleggen van de handel en scheepvaart en met het verlies van veel in Engeland belegd kapitaal aan de oude Broeker rijkdom een einde maakte. Er was in de decenniën van welvaart daarvóór hier veel gebouwd en verbouwd. Broeker families als de Koker's, maar ook de Bakker's, Verlaan's en anderen die over relatief grote vermogens beschikten, hadden veel van hun vroegere soberheid en ingetogenheid laten varen. Ze gaven meer toe aan een verlangen naar opschik en versiering en begonnen een mode

te volgen die elders in het land al eerder om zich heen had gegrepen: het exotisme. Dit was een verschijnsel, waarbij uit de vormenwereld van allerlei vreemde culturen elementen werden overgenomen en in de eigen woon- en leefomgeving toegepast. Meestal zonder veel begrip voor de oorspronkelijke functie en heel vaak ook in willekeurige combinatie met elkaar: Chinese, Turkse, Zwitserse, Egyptische ornamentiek in een vreemde mengeling, met als 't even kon ook nog elementen uit de Gothiek erin. Juist omdat het resultaat vaak een mengvorm was, die bovendien in vele gevallen alleen maar in een onderdeel of detail tot uiting kwam, onderkennen wij dat exotische karakter niet altijd direct. Wie denkt nu bij het zien van de 18de-eeuwse torenspits van de Broeker kerk nog aan 'de meest zuivere Moorse stijl'? 3). En net als de Duitse kroonprins, die hier in 1768 was geweest en toen aan zijn vader Frederik van Pruisen schreef, dat de huizen hier een Chinese indruk maakten 4), zo vond ook de Engelse reiziger Samuel Ireland, dat Broek méér dan enig ander plekje zo dicht bij huis, deed denken aan de bizarre opsmuk van een dorp in China 5). Andere buitenlanders associeerden de bontgedecoreerde huizen weer meer met Turkije, Indië of Arabië. Ze waren daar natuurlijk bijna geen van allen zelf ooit geweest en oordeelden op grond van wat ze kenden uit plaatwerken of voorbeeldenboeken, die op hun beurt dikwijls zelf ook niet anders dan vrije interpretaties van de werkelijkheid gaven.

Het waren vooral de in allerlei fantasievormen opgetrokken theekoepels die sterk bijdroegen tot dit exotisch karakter van het dorp. Ze moeten op het einde van de 18de eeuw overal te zien zijn geweest. In de tuinen achter de huizen, aan de Broekervaart en natuurlijk vooral: rond het Havenrak. Als mooiste daar gold de koepel van Klaas Bakker, een classicistisch gebouw, met zuilen, grote siervazen op postamenten, openslaande deuren die uitkwamen op een omloop en het geheel gedekt door een inderdaad koepelvormig dak 6). Met de afbraak in 1848 onderging dit sieraad van Broek hetzelfde lot als alle andere, veel kleinere theekoepeltjes. Slechts één overleefde de algemene sloop: het grillige, met veel latwerk versierde gebouwtje, dat hier het onderwerp van ons verhaal is.

Het is - dat valt al direct op - geen 'koepel' in de eigenlijke zin van het woord, maar heeft met zijn vierkante, vrij platte, vèr-overspringende dak meer de vorm van een 'kiosk'. Dit was een oorspronkelijk uit Turkije afkomstige term ('kiushk'), waarmee een tuinpaviljoentje op palen werd aangeduid dat koelte bood tegen de brandende zon.

Direct aan de Chinese tempelbouw ontleend zijn de hekken rond de omloop en het lat- of traliewerk op het dak. In Engeland, waar men dit soort versieringen in de 18de eeuw graag toepaste, noemde men ze dan ook 'Chinese rails'. De variaties die men voor het latwerkpatroon in zo'n hek bedacht, zijn vrijwel eindeloos. Ook de Broeker 'kiosk' heeft telkens weer andere vak-vullingen, terwijl boven op het dak nog weer een apart torentje in zulk latwerk is uitgevoerd. Meer door de Turkse mode geïnspireerd zijn de halve maantjes en is vermoedelijk ook het houtsnijwerk langs de dak-

lijst, dat de suggestie moet geven van opgebonden gordijnen of tentdoeken, die men bij felle zon kon neerlaten om schaduw te krijgen. Daar tussenin hangen dan weer kwastjes en ook deze zijn in hout geïmiteerd.

Door de breekbaarheid van al die dunne versieringen en - in het Hollandse klimaat- de grote kwetsbaarheid voor weersinvloeden, is er van deze fragiele Chinese tenten, Indische pagode's, Turkse kiosken, enz. nauwelijks nog iets over. Die van Broek, nu zo'n uitzonderlijke éénling, heeft echter vroeger verschillende broers en zusters gehad. Een heel bijzondere, achtkantige, stond in het park van Elsrijk, aan de Amstelveense weg; men vond ze ook in Zuid-Holland en nog zuidelijker, in Zeeland. Maar ook dicht bij huis, aan de Zaan, moeten ze er geweest zijn. Het bewijs dat die mode daar nog heel lang voortleefde, brengt een advertentie in de Zaanlandsche Courant van 5 december 1869: 'Wordt te koop gepresenteerd, een voor weinige jaren nieuw gebouwde Chineesche tent, zeer geschikt ter verplaatsing, te bevragen bij C. Schipper, tuinier te Zaandijk' 7).

Hoe deze 'tent' er uit heeft gezien is moeilijk meer na te gaan. Maar van een ander paviljoen, niet heel veel verder weg, is vast te stellen, dat het een tweeling-zuster van de Broekse moet zijn geweest, d.w.z. in kleinigheden net iets anders, zoals ook bij werkelijke tweelingen en de een iets mooier dan de ander, maar in bouw en uiterlijk verder hetzelfde. Dat tuinpaviljoen stond in de Watergraafsmeer, bij de Hartsvelderbrug aan het einde van de Middenweg, op het buiten Sweedenryk of Eynd-Meer, dat toen in het bezit der familie Hartsinck was. Er is in het Amsterdamse gemeente-archief een tekening uit 1769 bewaard, (afb. 1) die het gebouwtje in al zijn exotische extravagantie laat zien, zo op het oog veel luxueuzer en overdadiger versierd dan de onze, maar van onmiskenbaar gelijke bouw en contour. De prachtige opgemaakte, chic geklede helft van de tweeling, gefotografeerd in haar mooiste jaren, tegenover het eenvoudiger zusje in een kleurloos jurkje op ~~op~~ latere leeftijd. Maar één's heeft zij er misschien ook zo uitgezien, vrolijk uitgedost en met sieraden behangen zich spiegelend in het heldere Havenrak.

We laten de beeldspraak even los. Maar de overeenkomst blijft. Moeten we aannemen, dat de architect van de Broeker kiosk voor zijn ontwerp is gaan kijken naar het voorbeeld van die in de Watergraafsmeer, die er in elk geval nog stond tot 1870? 8). We zouden het haast denken, als er niet een tweede afbeelding bestond, die waarschijnlijk de oplossing brengt: een ets ditmaal, met weer dezelfde koepel (afb. 2). Deze prent maakt deel uit van een bundel, die de lange titel draagt: 'Verzameling van Verscheide Tuin Gezigten, naa 't Chinees gevolgt, Zo genaamde Grotwerken, Koepels, Kabinette, Boogen en Zitbanken &c. van Nieuwe en Vreemde vinding zo hier als elders op Buite-Plaatzten Gebouwd en Geschikdert Na en door de Inventie van Pr.Barbiers, en in 't Koper gebragt door Hs.Henke'.

Deze uitgave is buitengewoon zeldzaam. Het is niet eens met zekerheid bekend hoeveel prenten zij eigenlijk bevat 9). Evenmin staat vast wanneer de bundel precies is uitgekomen, al is dat wel bij benadering uit te rekenen aan de hand van de

leeftijden van de beide kunstenaars die er bij betrokken waren. De Pieter Barbiers, die blijkens de titel de ontwerper was van al die tuindecoraties, is vermoedelijk van de drie kunstenaars van die naam de eerste geweest: Pieter Barbiers de Oude, geboren in 1717 en overleden in 1780. Als handig en vindingrijk decorateur had hij heel wat werk te doen voor de schouwburgen in Amsterdam, Rotterdam, Den Haag en Leiden, waarbij hij werd geholpen door zijn zoons. Een stadgenoot van hem, de Haarlemse arts Van der Willigen, weet bovendien te vertellen dat hij ook veel opdrachten kreeg voor 'sieraadwerken voor Buitenplaatsen', 'dewijl hij die met smaak wist te vervaardigen'.

De graveur van de prenten, Hermanus Henke, was veel jonger. Hij werd geboren in 1753 en stierf pas in 1824. Als kunstenaar heeft hij niet veel naam gemaakt; zijn eigenlijke beroep was Ontvanger bij de Hollandse Schouwburg, zijn woonplaats Buiksloot. In het toneelvak zullen de beide mannen elkaar wel gevonden hebben. Als we aannemen dat de serie nog tijdens het leven van Barbiers verscheen - er staat op de titel niets van 'wijlen' of iets dergelijks - dan zou dus de koepel-prent van vóór 1780 zijn. Zeker niet van veel vroeger, want toen was Henke nog te jong. Een ontstaansdatum van 1775-'80 past trouwens ook verder goed, bij de stijl van de gebouwtjes en bogen op de andere prenten in de serie, bij de ornamentiek van het titelblad, bij de toen nog volop heersende mode der chinoiserieën, en ... bij de datum onder de tekening in het Amsterdamse archief. Want het is heel duidelijk dit 'Tuynhuys' geweest, dat in de prentenbundel is weergegeven. Nu wordt ook duidelijk wat de bedoeling van die bundel is geweest. Het was ongetwijfeld een soort modelboekje, waaruit eigenaren van grote of kleinere tuinen een prieel, een sierboog, een grot of bank konden uitzoeken om op hun terrein te laten aanbrengen. Zoals vele jaren later ook de tuinarchitect Van Laar een prentenboek uitgeeft, dat beoogt de liefhebbers 'modellen van allerlei tuin-versierselen voor oogen te stellen en hun de keuze uit veel tot verfraaiing van hunnen tuinen te geven' 10). Dit destijds populaire boek was opgedragen aan 'Den Heere Dirk Wynandsz Ditmarsch, liefhebber en begunstiger van Konsten en Weetenschappen'. Zoals bekend was dit de eigenaar van het monumentale huis met park, dat gelegen heeft op het terrein van de huidige begraafplaats alhier. Van Laar's werk bevat dan ook vermoedelijk allerlei 'tuinsieraden' die hij voor Ditmarsch had ontworpen en bovendien de plattegronden van tenminste één andere tuinaanleg in Broek 11). Het is het bewijs - als dat nog nodig is - dat er hier een actieve belangstelling voor deze tuinmode heerste.

Zo zullen ook Henke's prenten naar Barbiers in Broek bekend zijn geweest. En toen Cornelis Koker een moderne theekoepel aan het water wilde hebben, koos hij zich daaruit de Chinese kiosk als model. Er zijn natuurlijk, naast de evidente overeenkomsten, ook wel verschillen. De huidige koepel schijnt simpeler van uitvoering, minder rijk gedetailleerd en beschilderd. Hij heeft ook een bescheidener daktorentje, zonder de bellen die we op de prent zien en die - door de wind bewogen - een

